

Доц.д-р Марин РУСЕВ*, Климент НАЙДЕНОВ

ЕТНИЧЕСКИЯТ СИНДРОМ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕМОГРАФСКА ПОЛИТИКА

Всяка епоха се характеризира със специфични обществени приоритети, оказващи пряко или косвено влияние върху развитието на науката и нейните парадигми. Парадигмите стоят в основата на научния анализ и синтез и предопределят както процесите на диференциация, така и единството на науката. Хагет и Чорли например, определят парадигмите като относително устойчиви схеми на изследователска дейност. Всяка парадигма поставя изследователя в определени методологически рамки и с времето може да предизвика шаблонизиране на неговата дейност. От тази гледна точка спираловидната ротация на научните парадигми във времето трябва да се разглежда като полезен за познанието процес.

Класически научни парадигми са наблюдението и описанието. Заедно с картографирането те са в основата на пространствено-откривателската парадигма през Древността и Средновековието. През Късното Средновековие постепенно се зараждат и основите на теоретичното научно обяснение, основаващо се на първите натурфилософски концепции. Фрагментарните знания прерастат в научни концепции, издават се енциклопедии, систематизира се натрупаният емпиричен материал. Методологичните основи на изследователската дейност се усложняват, поради застъпването на класическата, схоластичната, метафизичната, материалистичната, системната, хронологичната, хорологичната и други парадигми. Тяхното взаимно преплитане предизвиква противоборство между многобройни научни направления и школи. Задълбочава се диференциацията на науката - появяват се нови направления, изследващи природните и обществените закономерности, както и взаимодействието между тях. Научното познание навлиза в епохата на експерименталното естествоизпитание, рационализма, индуктивния и дедуктивния метод на познанието.

До средата на XX век научните парадигми са до голяма степен подчинени на социално-икономическата идея за овладяване на природно-ресурсния потенциал на обитаемото пространство с цел прогресивно нарастване производството на блага, за да се удовлетворят растящите в количествен и качествен смисъл консумативни нужди на обществото. В основата на такъв тип обществен прогрес стои перманентната идея за задоволяване на потребностите чрез екстензивно увеличаване мащабите на експлоатация на природни ресурси.

През последните десетилетия все повече учени поставят нова принципна методологична основа на своите изследвания - природната цена на обществения прогрес. Нарушеното равновесие между обществените приоритети и състоянието на природните системи води до появата на парадигма, основаваща се на идеята за устойчиво развитие. Наред с традиционните икономически аспекти на човеш-

** Преподавател в СУ „Св.Климент Охридски“, член на Българското геополитическо дружество*

ката дейност, все по-важно значение придобиват проблемите на екологичната ефективност от производството. Търси се баланс между краткосрочните и дългосрочните цели в развитието на съвременната цивилизация. Учудваща е обаче консервативната реакция на част от българската научна общност по отношение на методологичната значимост на концепцията за устойчиво развитие. Стига се дори до пълното ѝ отрицание като безсмислена, противоречива, ненужна, вредна и дори непреводима за традиционното научно познание. Най-типични в това отношение са публикациите на автори, непознаващи същността, целите и принципите на концепцията, както и механизмите и проблемите на прехода към устойчиво развитие.

Според нас, появата на концепцията за устойчиво развитие е верен ориентир за научната общност, който може да даде оптимални комплексни решения за съвременните демографски, икономически и екологични предизвикателства както в глобален, така и в регионален мащаб. Същевременно устойчивото развитие не трябва да се разглежда като опит за постигане на неподвижна хармония между посочените обществени критерии. В този смисъл то е непостижимо. Устойчивото развитие е стремеж за балансиране на човешките ценности и оптимизиране на динамичните отношения между природата и обществото. В този смисъл то е ефективна методологична база за перспективното развитие и в това се състои ценността му като концепция.

* * *

Проблемите на регионалното развитие и регионалната политика за реализиране на обществените цели изискват познаване и съобразяване с динамични природни, демографски, икономически и екологични процеси. Регионалното развитие е съществен елемент от общия процес на развитие на обществото (*Маринов и др., 1998*). Планирането и устройството на територията са главен императив в човешкото поведение. Същевременно пространството се превръща във все по-ограничен ресурс, за който се конкурират все повече потребители. „Съкращаващото се“ по този начин пространство в неговите демографски и инфраструктурни измерения е достатъчен довод за търсенето на баланс в отношенията между обществото и природата. Това от своя страна изисква съгласуване между принципите на регионалната политика (демографска, икономическа, екологична) и принципите на устойчивото развитие.

Регионалната политика е сред най-важните приоритети на държавното управление. Обикновено тя намира израз в система от нормативно регламентирани документи на национално ниво, но нейните инструменти са най-ефективни на нивата на административно-териториалните единици. Традиционен акцент на регионалната политика в България са стопанско-демографските процеси, като не винаги се търси връзката им с по-слабо изследваните социални, културно-политически или екологични процеси. От тази гледна точка регионалната политика у нас почти игнорира пространствените различия по отношение на такива важни аспекти на общественото поведение като жизнена среда, традиции, култура, начин на живот, ценностна система и др. Чрез тях социално-географският анализ може да е по-полезен, тъй като ще обвърже множество от пространствено изразени фактори (*Милкова, 2001*).

* * *

Изясняването на термина демографска политика изисква уточнение. Като такъв той се употребява само в страните от Източна Европа, докато в другите

страна обикновено се използват термините „политика за населението“ и „семейна политика“. Демографската политика трябва да се разглежда като част от социално-икономическата политика. Това е целенасочена дейност на държавните органи и техните структури в сферата на регулирането на процеса на възпроизводство на населението. Тя има за цел чрез икономически, социални, правни, психологически и други методи да формира оптимален за обществото режим на възпроизводство, съхраняване или изменение на тенденцията в областта на числеността и структурата на населението, темповете на изменение, динамиката на раждаемост, смъртност, семеен състав, разселване, вътрешна и външна миграция, качествени характеристики на населението.

Съвременните демографски проблеми в България се характеризират с обратен на преобладаващата световна тенденция знак, което изисква предимно пронасталистична (1) демографска политика. Нейна главна цел трябва да бъде стабилизацията на броя на населението в страната и оптимизиране на неговите възрастово-полова, социална, образователна, етническа и прочие структури.

Провеждането на ефективна демографска политика в нашата страна трябва да става при отчитане на конкретната етно-конфесионална ситуация. Този важен за националната ни сигурност въпрос е исторически обусловен, но се отличава със значителни регионални контрасти. Поради това, според нас, провеждането на обща национална демографска политика, която не отчита регионалните особености в демографската структура и поведение на отделните етнически общности и групи в България, може да не доведе до постигането на оптимален ефект и дори да задълбочи демографската криза.

В досегашната практика демографската политика на България използва предимно нравствено-етични, финансово-икономически и административни механизми за повишаване на раждаемостта и оптимизиране на качествените демографски характеристики в страната. Един от първите примери за провеждане на целенасочена демографска политика е Законът за данъка върху общия доход от 1920, приет от правителството на Александър Стамболийски. Чрез него се установява т. нар. „лично-семеен данък“, който се начислява върху облагаемия доход. Подобна формулировка и цели има и приетият през 1946 закон, при който необлагаемите суми са съобразени с облагаемия доход и броя на членовете на семейството. През 1968 пък е въведен т. нар. „ергенски данък“. В продължение на две десетилетия с него са облагани неженени, неомъжени, овдовели, семейни или разведени без деца. Отменен е през 1990. За недостатъците му недвусмислено говори фактът, че именно това е периодът през който неконтролируемо протича най-важният и необратим етап от демографския преход (2) в България. Единствената етническа група, която увеличава своя относителен дял през периода 1965-1992, е ромската - от 1,8 % на 3,7 %! При това става дума за официална статистика от преброявания, която обикновено дава занижени данни за ромите. С хаотичен и противоречив характер е и провежданата политика по отношение на абортите.

До 1989 в основата на нормативната база, засягаща демографската политика в България, е „Указът за насърчаване на раждаемостта“, обнародван в ДВ. бр.15 от 1968. Заедно с поредицата от изменения и допълнения към него, този закон предвижда семейни месечни добавки според броя на децата в семейството, жилищни и данъчни облекчения, предимства при приемане в учебни заведения, еднократни парични помощи, отпуски за отглеждане на деца и др.

На пръв поглед, повечето от посочените механизми за оптимизиране на качественте демографски характеристики на населението в страната се отличават с унифициран подход по отношение на българските граждани. Типичен пример в това отношение са еднократните помощи при раждане (табл. 1). В тях обаче прозира и важен етнически нюанс, свързан с много по-ниската степен на ангажираност на държавата при подпомагането на семейства с повече от три деца.

Еднократни семейни помощи в България при раждане на живо дете през периода 1975-2004 Таблица 1

Година	1 дете	2 деца	3 деца	4 и повече деца
ДВ, бр. 3 от 1975 г.	100	250	500	100
ДВ, бр. 1 от 2002 г.	100	200	250	100
ДВ. Бр.69 от 6 Август 2004г.	200	200	200	100

Източник: ДВ, бр. 3 от 1975 г., ДВ, бр. 1 от 2002г., ДВ. бр.69 от 6 Август 2004 г.

Подобен принцип дълго време се прилага и по отношение на месечните надбавки, съобразно броя на децата в едно семейство. Като пример може да се посочи схемата, по която се изплащат такива в средата на 80-те години на ХХ в. - за 1 дете в семейството се отпускат допълнително 15 лева, за 2 деца - 60 лева, за 3 - 115 лева, за 4 - 130, за 5 - 145 и т.н.! Очевиден е „страхът“ от подпомагане на небългарските в етническо отношение семейства, за които е много по-характерен многодетния модел. На практика това може да се тълкува като специфична етническа политика на социалистическата държава и като основно противоречие в нея, благодарение на което се достига само до частични резултати.

Инерцията на такова държавническо мислене в демографската политика на страната продължава и днес. Типичен пример в това отношение е неотдавна предложената от Министерския съвет схема за семейно подоходно облагане. Тя предвижда намаляване на данъка според броя на децата, но отново преференциите засягат еднакво семействата с 3, 4, 5 и повече деца. Единствено при месечните надбавки има равномерно аритметично нарастване, но с толкова малки суми, че практически те не могат да се разглеждат като реален стимул за повишаване на раждаемостта в страната. Освен това те засягат само семейства с много ниски доходи.

* * *

Политиката за осъществяване на преход към устойчиво развитие трябва да отчита природно-екологичните, социално-демографски и технико-икономически индикатори. Първата и най-задълбочена систематизация на индикаторите за устойчиво развитие е създадена в резултат от работата на Комисията за устойчиво развитие към ООН през 1992-2000 (*Division for ...*, 2001). В глава 40 на Agenda 21 се отправя апел към всички нации в света, международни и неправителствени организации да идентифицират индикатори за устойчиво развитие, които могат да осигурят база за вземане на решения в глобален и регионален мащаб. В отговор на това през 1995 Комисията за устойчиво развитие одобрява Програма за работа върху индикаторите за устойчиво развитие. През 1996-1999 22 страни от всички региони по света участват в тестването на 132 индикатора на ООН. Те са разделени на 4 групи, 15 теми и 38 подтеми, включващи 58 индикатора. Пряко или косвено отношение към демографската политика имат 10 от тях:

1. Относителен дял на населението живеещо под прага на бедността
2. Индекс на Джини за неравенството в доходите
3. Ниво на безработица
4. Ниво на детска смъртност до 5 годишна възраст
5. Очаквана продължителност на живота
6. % на населението с основно образование
7. % на населението със средно образование
8. Ниво на грамотност
9. Темп на нарастване на населението
10. БВП на човек от населението

Според нас обаче, те не са достатъчни за да се направи сравнителен анализ на демографската ситуация в България и другите типове страни в света от гледна точка на концепцията за устойчиво развитие. Освен това, за по-ефективна оценка на реалната демографска ситуация в страната, е необходимо да се въведат и такива индикатори, които да разкриват вътрешните регионални контрасти. За тези цели предлагаме следните допълнителни индикатори:

1. Демографски потенциал на територията.
2. Коефициент на стареене откъм върха на полово-възрастовата пирамида.
3. Общ коефициент на раждаемост.
4. Общ коефициент на смъртност.
5. Общ коефициент на плодовитост на жените във фертилна възраст.
6. Коефициент на устойчивост на браковете.
7. Конфесионална структура на населението.
8. Етническа структура на населението.
9. Миграционно салдо.

* * *

Своеобразният етнически синдром и днес блокира ефективността на българската демографска политика. Държавата отново стои пред дилемата: да се стимулират ли благоприятни, но общи за страната, демографски тенденции, без да се отчита променящият се етнически баланс, или да се съхрани етническият модел, но за сметка на задълбочаваща се демографска криза. За да се преодолее това противоречие в демографската политика на България, е необходимо тя да се провежда при рационално отчитане на регионалните контрасти по отношение на такива критерии като раждаемост, етно-конфесионална структура, образователна структура и др. За тази цел могат да се използват конкретни показатели. Чрез тях е възможно да се типологизират общините или областите в страната с цел да се детайлизират техните конкретни демографски параметри и проблеми и да се набележат съответни мерки и механизми на демографската политика на регионално ниво.

Възможно е използването на разнообразни като качество и комбинации показатели. По-конкретно предлагаме да се апробират следните 3 показателя:

1. Относителен дял на българската етническа група от общото население на общината (областта) - %.
2. Общ коефициент на раждаемост на населението в общината (областта) - ‰.
3. Ниво на грамотност на населението в общината (областта) или относителният дял на населението над 15 години, което има достатъчно знания да чете и пише - %.

Посочените показатели могат да се допълват в зависимост от конкретизираните цели на регионалната демографска политика. В случая трите показателя се използват за типологизиране на общините в страната. Като първи тип общини изпъкват такива, които се отличават с относителен дял на българската етническа група по-малък от средните стойности за страната, ниво на грамотност - по-ниско от средното за страната и раждаемост - по-висока от средната за страната. Типични примери в това отношение са общините Венец, Руен, Каолиново, Момчилград, Върбица, Джебел, Дулово, Никола Козлево, Стамболово, Крумовград, Котел, Крушари, Белица, Кирково, Кайнарджа, Кърджали, Тервел, Айтос, Сунгурларе, Долни чифлик и др., които са с много висока степен на корелация между използваните показатели. При диференцирана регионална демографска политика основен инструмент за този Първи тип общини трябва да бъде стимулирането на благоприятна образователна структура. По-конкретно това могат да бъдат финансови стимули за образование на подрастващите, подпомагане производствената квалификация на заетите, отпускане на средства за научно-изследователска дейност и много други.

Вторият основен тип общини са тези, които се отличават с по-голям дял на българската етническа група, по-високо образователно ниво и по-ниска раждаемост в сравнение със средните стойности за страната. Най-висока степен на корелация при така ранжираните показатели се наблюдава в общините Копривщица, Ковачевци, Своге, Годеч, Априлци, Чипровци, Божурище, Земен, Сливница, Брезник, Костинброд, Трявна, Макреш, Георги Дамяново, Бобошево, Бойница, Невестино, Кула, Драгоман, Грамада и други. Основен акцент в регионалната демографска политика на държавата спрямо общините от Втори тип трябва да бъде стимулиране на раждаемостта. Най-ефективните механизми за това са: прогресивно нарастване на месечните надбавки и еднократните помощи за всяко следващо родено дете, прогресивни семейни подоходни данъчни облекчения, прогресивни кредитни облекчения при закупуване на жилища, преференции за многодетни семейства при ползване на отпуск, медицинско обслужване и други.

Посоченият подход за регионализиране на демографската политика индиректно решава редица от традиционните проблеми, пред които е изправена страната през последните десетилетия. Регионалната демографска политика може да спомогне за безпроблемното приобщаване на България към ЕС, чието либерално отношение към расово-етническата проблематика не винаги е съобразено със специфичната историко-политическа традиция в България и другите страни от Източна Европа. Освен това, чрез ефективна демографска политика страната ни ще може да осъществява и ефективен преход към устойчиво развитие, съобразен с неговите основни глобални принципи.

Бележки:

1. Демографската политика има две разновидности - пронаталистична (с цел нарастване на раждаемостта) и антинаталистична (целяща намаляване на раждаемостта)

2. Демографският преход обхваща времето, през което се преминава от разширено към просто възпроизводство на населението. Разширеното възпроизводство се отличава (като цяло) с относително по-голям брой на децата в сравнение с този на родителите. Простото възпроизводство пък се характеризира с относително изравняване броя на децата и този на родителите с тенденция към относително намаляване броя на децата.

Литература:

Маринов, В. и др. Предизвикателства пред устойчивото развитие в България. София, 1998.

Милкова, К. Социалногеографските изследвания и регионалната политика. - В: Основни проблеми на географското образование във ВУЗ (в контекста на регионалната политика и регионалното развитие на България). Сборник статии. Свищов, 2001.

Славейков, П. Демографската ситуация в България и необходимостта от ефективна демографска политика. - Военен журнал, № 6, 2004.

Стоянова и др., Семейна социална политика. София, 1997.

Хагет, П., Р. Чорли. Модели, парадигми и новая география. - В: Модели в географии. Москва, 1971.

Division for Sustainable Development - Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies, UN, 2001.